

ЕВФЕМІЗМ ЯК ЧИННИК ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ЛЕКСИКИ ЖИВОЇ ПРИРОДИ)

Анотація. У статті робиться спроба проаналізувати метафоричні та евфемістичні назви зоонімів, які реалізуються у лексиці живої природи як явища вторинних найменувань.

Ключові слова: вторинна номінація, метафора, евфемізми, табу, тематична група лексики, зоонім.

Summary. It is analyzed metaphoric and euphemistic definition of zoonominations which are realized in the vocabulary as secondary nomination.

Key words: secondary nomination, metaphore, euphemisms, taboo, thematic group of vocabulary, zoonomination.

Кожна народна мова становить те цілісне джерело, яке потребує всебічного й ґрунтовного дослідження. Багата й українська народна мова. У її глибокій скарбниці є безмежні запаси народної мудрості й фантазії.

Протягом останніх десятиріч вивчаються різні проблеми діалектного мовлення – життєдайної основи будь-якої мови. Велику питому вагу зайняли праці, присвячені теоретичним питанням української діалектної лексики та описові її окремих тематичних і лексико-семантичних груп (П. Гриценко, М. Никончук, І. Сабадош, О. Блінова, Г. Клепікова, Н. Дейниченко, Г. Богуцька, І. Філак, К. Глуховцева, В. Леснова та ін.).

Однією з таких груп є лексика живої природи. Назви живої природи викликають у дослідників чималу зацікавленість, оскільки більшість їх лексем давні за походженням, у них яскраво простежується зв'язок слова з життям народу, його історією та культурою, проглядаються факти спадковості мови, контакти з іншими говірками, народами.

Мета роботи – проаналізувати метафоричні та евфемістичні назви зоонімів, які реалізуються як явища непрямой номінації в тематичній групі лексики (далі ТГЛ) “жива природа” в українських східно-слобожанських говірках.

Актуальність теми дослідження зумовлена відсутністю спеціальної праці, присвяченої особливостям номінативних процесів у лексиці живої природи в українських східно-слобожанських говірках.

Номінативні одиниці формуються в мові не лише в результаті цілеспрямованої мовотворчої діяльності людини, коли відбувається свідомий акт надання імені предмету або явищу позамовної дійсності, але й унаслідок різних формальних і семантичних трансформацій наявних одиниць мови. Це дало підстави виділити два типи номінації: первинну – надання імені предмету, який ще не має мовного позначення, і вторинну – називання новим іменем предмета, який до цього вже був названий [8 : 46-50].

Вторинні назви – це один із найпоширеніших способів номінації в літературній мові і діалектах. Як зазначає П. Гриценко, “акт вторинної номінації

базується на встановленні класифікаційних зв'язків репрезентованих явищ як суміжних (у просторі, часі, функціонально) або протиставлюваних. Унаслідок вторинної номінації виникає ширше чи вужче номінативне поле лексеми” [5 : 120]. Особливістю вторинної номінації є те, що нове ім'я надається предмету, який вже має свою назву. При цьому витіснення наявної лексеми іншою, новою відбувається далеко не завжди, значно частіше вторинний номен співіснує з попередньою назвою як дублетний. “За умов дублетності назв частими є їх функціональне, семантичне, стилістичне розмежування” [4: 125].

Вторинна номінація містить оцінку позначуваного, яка в багатьох випадках залежить від ситуацій, дій, характеристик, що лежать в основі переосмислення мовних одиниць. Залежно від умов явища й предмети дійсності можуть викликати в мовців різноманітні асоціації, які, стаючи стійкими, впливають на семантику, експресивну й стилістичну значущість, сполучуваність слова. Саме такі стійкі асоціації визначають можливості переносного вживання слова, є мотивуючими для його семантичного переосмислення [8 : 48].

Одна з визначальних властивостей говіркової лексичної системи – її експресивна насиченість. Яскравою ілюстрацією цього є розгалужені синонімічні ряди. Як зазначає С. Бевзенко, у діалектах широко розвинута лексична синонімія, яка слугує “засобом вираження найрізноманітніших змістових, стилістичних та емоційних відтінків мовлення”. Зокрема, для лексики сучасної української діалектної системи характерна наявність великої кількості вторинних назв [1 : 192].

На думку О. Блінової, джерелами синонімії кожної окремої говірки є: 1) літературна мова; 2) мова усної народної поезії; 3) материнські говірки (для території пізнього заселення); 4) матеріал самої говірки. Дослідниця зазначає, що внутрішньо діалектну синонімію живлять різноманітні запозичення: іншомовні, іншодіалектні, з літературної мови, міського просторіччя та з інших форм буття мови. Особливий інтерес викликає велика кількість вторинних назв у діалектах. Вторинні назви не свідчать

про надлишковість діалектної лексичної системи, а є продуктом живого мовлення й необхідні для задоволення вимог стилістичної виразності [2 : 26].

В аналізованій ТГЛ “жива природа” значного поширення набуває метафора. Метафоричні інновації в назвах живої природи виникають, імовірно, унаслідок того, що мовці помічають якусь спільну рису між давно знаним предметом, явищем, істотою і щойно побаченим зоонімом. Така риса в цьому випадку стає характеристикою, оскільки саме вона дає підстави використати стару фонетичну оболонку слова й наповнити її новим змістом. Серед метафоричних назв окрему групу становлять найменування, пов’язані з об’єктами реальної дійсності: предметами, тваринами, людиною, її ім’ям, професією тощо: *попики*, *ч’а’сік* – ‘хрущ травневий’, *олєн* – ‘жук-олень’, *маїс’кий жук* – ‘жук-носорог’, *ме^лтелик* – ‘бабка’, *тл’а* – ‘метелик’, *мол*, *ч’єрва* – ‘шашіль меблевий’, *сокол* – ‘крук’, *з’ін’ка* – ‘синиця’, *м’іша*, *м’ішутка*, *ми^лхайло* – ‘ведмідь’, *л’ікар*, *сан’ітар* – ‘дятел’, *п’іс’нар*, *сп’івак* – ‘соловей’, *пастушок* – ‘жайворонок’, *хатка* – сич, *шах’тєр* – ‘в’юн’ та назви казкових персонажів: *лиса патрікейівна* – ‘лисиця, самиця лиса’, *лис ми^лкита* – ‘самець лисиці’, *во^лчик / б’ратик* – ‘вовк’.

Зафіксовано поодинокі назви зоонімів, в основі яких лежать народні прикмети, легенди, вірування, у яких відбиваються давнє світосприйняття народу, його уподобання, етика: *киртиця* – ‘кріт’ (за легендою – син багача, якого той зарив, аби вкрасти півгектара землі в бідняка), *курашка* – ‘водяна курочка’ – (за легендою це кілька зірок укупі, як курчата навколо квочки), *іван* – ‘лелека’ (за повір’ям – людина, перетворена за недотримання обіцянки перед Богом на птаха, який по полях та болотах визбирує нечисть: вужів, жаб, черв’яків); *гороб’ї* *ку^лпайут’с’а на дош’ч’*; *ку^лкушка заку^лвала / л’іто наступило, розорит’ гн’іздо ласт’івки / к по^лжару, сич кри^лчит’ над хатою / по^лгана при^лмета*; деякі назви живої природи стали своєрідними символами: голуб – символ миру, лебідь – вірності, лелека – щастя, вуж – господар у дворі.

Однією з характерних рис лексичної системи українських говорів є наявність у них евфемізмів та табу. О. Януш виділяє дві групи евфемізмів – давні, які виникли внаслідок забобної заборони й тепер уже сприймаються як релікти колишньої свідомості, і так звані сучасні евфемізми, природа яких дещо інша, оскільки відображає певні вияви наукового мислення-мовлення. “Відмінність давнього й сучасного табування, - зазначає мовознавець, - полягає не тільки в різній мотивації (давньоязичницькій, релігійній чи сучасній, соціально-моральній), а й у перерозподілі впливу мотивів, які діють за неординарних історичних умов” [9 : 10-11]. Табуізація ж виявляється в різних діалектних зонах по-різному, що зумовлено передусім позалінгвальними чинниками: ступенем збереження традиційних шарів культури, повір’їв, звичаїв, обрядів, а також рівнем

прагматичної націленості табуізації. Тому в одній діалектній зоні фіксуються лише рудименти табу, а в іншій їх дотримання має не бажальний, а імперативний характер [4 : 145]. Цікавими є евфемістичні назви, характер яких утворюють різні мотиваційні зв’язки: зовнішність (*воло^лхатий* – ‘джміль’, *ву^лхатий*, *ву^лхан* – ‘заяць’, *пу^лхата* – ‘гусениця’, *ро^лзач* – ‘жук-одноріжок’), колір (*б’іл’а’ч’ок / с’іро^лманч’ик* – ‘заяць’, *жо^лто^лпуз* – ‘ящірка’, *красно^лруд’ка* – ‘снігур’, *рижа / рижох’воста* – ‘лисиця’, *син’ка* – ‘синиця голуба’), манера поведінки (*хит’р’уга*, *об’манш’ч’иц’а* – ‘лисиця’, *б’і’р’ук*, *розб’їтник* – ‘вовк’, *дба^лливий* – ‘ховрах’, *ме^лд’їуниц’а* – ‘бджола’, *не^лна^лжєра* – ‘хом’як’, *ш’кодниц’а / про^ллиза* – ‘куниця’), спосіб руху (*б’і’зун* – ‘заяць’), спосіб існування (*н’іч’ниц’а* – ‘сова’), розмір (*др’їб’їазок* – ‘пуголюк’, *мала* – ‘плітка’, *ру^лсак / ту^лмак* – ‘великий заяць’, *б’іл’ак* – ‘останній виводок, малі зайці’), місце перебування (*болот’анка* – ‘лелека’), запах (*во^лн’учка* – ‘тхір’), звуки, які видає (*в’іт’ут’єн* – ‘дикий голуб’, *туркан* – ‘самець горлиці’, *пис’кун* – ‘комар’, *стукот’їко* – ‘дятел’, *ква^лкуха*, *ск’рекотен* – ‘жаба’), назви демонологічних персонажів: *вал’п’ір* – ‘кажан’, *домо^лвий* – ‘ласка’, *не^лчиста сила* – ‘комар’ та назви табу, що пов’язані з уявленнями наших предків: *в’іш’ч’ун*, *перед’в’існик б’ід*, *худотут* – ‘сич’. У народних уявленнях сич виступає провидцем: *во^лни йак в’іш’ч’уни / то добро / то лихо в’іш’ч’уйут’*. На нашу думку, така характеристика зумовлена мотивацією за дією – бути провидцем. Назви *касаланиї*, *бурий* для ведмедя – це так зване повторне табування, оскільки, як зауважує М. Кочерган, замість старої назви ведмедя (лат. *ursus*) слов’яни стали використовувати описову назву (рос. *медведь*, укр. *ведмідь*, білор. *мядзведь*, серб. *медвед* та ін.), що буквально означає “той, що їсть мед”. Подібне маємо і в наших словах: нім. *Bär*, англ. *beag*, буквально означає “бурий”, лат. *lokus* – “лизун” [6 : 218].

Діалектне мовлення – природна сфера побутування емоційно-експресивної лексики, з допомогою якої виявляється безпосереднє сприйняття дійсності людиною, її об’єктивної оцінки.

В аналізованій ТГЛ зафіксовано поодинокі вияви лексем з наявним експресивним забарвленням, зокрема це спостерігається в тематичних групах „риби”, „дикі тварини”, „птахи”. На думку Л. Граве, показниками експресивного забарвлення діалектної лексики зі значенням називання є „семантична співвіднесеність слів з поняттями негативного плану, особливі контекстуальні умови їхнього вживання, використання слів у переносному значенні, специфічне інтонаційне забарвлення слів і наявність тих чи інших суфіксів суб’єктивної оцінки” [3 : 199]. Прикладом вираження зневажливого ставлення слугує експресивна назва лексем ‘йорж’ – *сол’лак*, ‘тхір’ – *во^лн’уч’ка*, ‘дятел’ – *стук’ач*, ‘чапля’ – *ч’ємо^лдан*. Даючи назву, інформатор одразу пояс-

нює: сон^л'ак / бо сон^{ливий} / до рук ^у'ати не^ж
можна (дятел); во^н'а в'ін (тхір) страш^{не};
сту^кач / бо ^у 'л'іс'і все в'рем'я стукає (дятел);
цап^л'а / ч'емо^{дан} / пре йак не ^у себе (ідеться про
споживання їжі).

Отже, метафоричні, евфемістичні назви та назви
табу є основними чинниками широкого функціону-

вання вторинних назв, слугують засобом вираження
різноманітних змістових та емоційних відтінків,
відображають специфіку внутрішнього рефлексив-
ного досвіду народу, його культуру, традиції, зви-
чаї.

Література

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К.: Вища шк., 1980. – 245 с.
2. Блинова О. И. Проблемы диалектологической лексикологии: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Саратов, 1975. – 44 с.
3. Граве Л.В. Экспрессивная лексика со значением лица в смоленских говорах // Вопр. теории и методики изучения русского языка. Ученые записки. – Вып. 22. – Смоленск, 1970. – С. 179–197.
4. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К.: Наук. думка, 1990. – 272 с.
5. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. – К.: Наук. думка, 1984. – 228 с.
6. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філол. спеціальностей вищих закладів освіти. – К., 2000.
7. Парій А.В. Роль конотацій у формуванні фразеологічного значення // Мовознавство. – 1988. – № 1. – С. 45–48.
8. Языковая номинация (Общие вопросы). – М.: Наука, 1977. – 359 с.
9. Януш О.Б. Евфемія і суміжні явища в українській і російській мовах: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1997.